

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І ЗНАЧЕННЯ СУДОВОЇ МЕДИЦИНИ. ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ

Уже сама назва науки - судова медицина - до вивчення якої ви приступаєте, свідчить про те, що вона має відношення до двох галузей знань - медицини та правознавства. За своїм змістом - це медична наука, яка пов'язана майже з усіма лікарськими фахами, а розвиток її відбувається з прогресом медичної думки та зростанням професійних знань. Суттєвою особливістю судової медицини як спеціальності є те, що вона досліджує не один якийсь вид розладів чи патологію однієї системи людського організму, а об'єктом вивчення є вся людина в її фізіологічному та патологічному стані. Але обсяг судової медицини визначається потребами правосуддя: до судової медицини входять лише вибрані розділи лікарських спеціальностей та біології, зміст яких найбільше придатний для вирішення питань судових; цим саме пояснюється наявність у судовій медицині розділів, котрих нема в жодній іншій лікарській професії.

Отже, судова медицина, у нинішньому розумінні, - це важлива галузь медицини з власними методами дослідження, яка слугує розв'язанню складних медико-біологічних питань, що постають перед органами правопорядку, а також вирішує окремі проблеми охорони здоров'я та сучасної екології.

Судова медицина як самостійна медична дисципліна сформувалася після тривалого періоду практичного застосування лікарських знань у розслідуванні кримінальних справ у разі вчинення злочинів проти гідності, честі, здоров'я, життя людини.

Витоки судової медицини - у сивій давнині. У манускриптах індусів (Айюрведа, 600 р. до н. е.), працях Гіппократа (460-370 рр. до н. е.), книгах Мойсея, в Талмуді (I ст. до н. е.) розглядаються питання судово-медичного характеру, із вчиненням злочинів проти особи, в першу чергу з оцінкою тілесних ушкоджень, строками зачаття, походження дитини від конкретного чоловіка.

В історії Греції, Єгипту, Китаю, Месопотамії, Риму, інших країн Стародавнього світу були випадки застосування лікарських знань для потреб розгляду судових справ. Та все-таки у часи, коли зізнання підозрюваного було царицею доказів, а здобувалося воно, за традицією та обрядами, нерідко шляхом катувань, потреби в судово-медичних знаннях не було.

Власне, необхідність у використанні їх у процесі судочинства з'явилася при розвої перших паростків демократії. І з того часу судовій медицині притаманний постійний процес розвитку, спільно з правом охороняти закон та здоров'я людини. Законодавче ж регулювання порядку залучення лікарів як обізнаних людей до вирішення питань, які є важливими для слідства, бере свій відлік від Кримінального кодексу Карла V (німецького імператора) - 1532 р., відомого під назвою *Lex Carolina*. В ньому чітко регламентувалися випадки, коли судді мали залучати до досліджень лікарів. Перш за все, це був огляд мертвих тіл при вбивствах, дітовбивствах, підозрі на отруєння, у справах про лікарські помилки, при заподіянні тілесних ушкоджень та застосуванні тортур до поранених і хворих. І це - не лише перелік випадків, коли суддя запрошує лікаря, а й детальні вказівки щодо самих дій лікаря.

М. І. Райський (1953) виділяє три етапи становлення судової медицини в Європі. Перший етап - це поодинокі, а в XI—XIII ст. частіші залучення лікарів судовими владами до вирішення питань, які потребували медичних знань. Другим і важливим етапом була фіксація у Кодексі «Кароліна» (XVI ст.) положення щодо обов'язкової участі лікарів, за необхідності, у процесі судочинства. Третій етап - це подальше набуття знань і досвіду, вироблення практичних навичок із узагальненням та систематизацією їх в окрему дисципліну - судову медицину. Ця градація етапів - найбільш чітка.

Саме словосполучення «судова медицина» вперше з'явилося у праці професора із Лейпцига Й. Бона «Основи судової медицини» (1690).

Якщо сягнемо глибин вітчизняної історії, дізнаємось: перші згадки про використання судово-медичних знань для потреб судочинства з'явилися у правових документах ще за часів князя Олега. При укладенні договорів русів з греками (911 р. та 945 р.- за князювання Ігоря) передбачалась відповідальність за нанесення побоїв та ран. У пізніші часи (X-XI ст.) правові положення завбачали покарання й за статеві злочини: «насильство», «порування», «розтління» тощо. Найбільш чітко юридичні позиції визначені в «Руській правді» (XI-XIII ст.), збірнику законів часів Київської держави. Тут уже наявні первинні елементи судової експертизи, підкреслюється значення крові як речового доказу. Передбачається відповідальність за каліцтво та образу діями. Вперше зроблена спроба поділити спричинені тілесні ушкодження за ступенем тяжкості залежно від загрози для здоров'я. Так, до тяжких віднесені ушкодження, поєднані з втратою рук, ніг, ока тощо, а до легких - синці, крововиливи, нанесені тупими предметами, та невеликі рани внаслідок дії гострих предметів.

Слід зазначити, що норми «Руської правди» лягли в основу правових актів ряду суміжних країн - Білорусії, Литви, Польщі, Росії (Новгородська, Псковська судові грамоти), вони діяли частково на теренах нашої держави аж до Переяславської ради 1654 р.

Безумовно, з плином часу до законодавчих документів вносилися доповнення та уточнення, які чіткіше регламентували порядок виконання обстежень потерпілих та трупів убитих. Так, «Двінська статутна грамота» (1397) свідчить, що для огляду трупа щотижня мусять виділятися певні люди. На жаль, не визначено вміння та повсякденне становище цих осіб, зате акцентується, що на період виконання обов'язків вони називаються «тижденниками» (щось на зразок коронерів, які й нині передбачені англосаксонською правовою системою у Великобританії, Австралії, Канаді, США та ін.).

Розвиток державного устрою зумовлює подальше унормування права та пов'язаних з ним наук. Це стосується й судової медицини.

У зв'язку з входженням України до складу Московської держави подальший розвиток судової медицини відбувався одночасно з аналогічним процесом у Росії, де, за даними архівних матеріалів, давно проводились окремі обстеження судово-медичного характеру. У царських статутах і грамотах (XVI ст.) уже регламентувалися випадки, коли необхідно було залучати лікарів, які надавали суду свої медичні висновки. І хоч це були поодинокі епізоди, але з роками досвід медиків у цій галузі зростав.

Дослідження трупів було узаконено у 1714 р. 154-м артикулом Військового статуту Петра I. Обов'язковому розтину підлягали групи при раптовій і насильній смерті. Лікарів запрошували у випадках неякісного лікування, при нанесенні ушкоджень, статевих злочинах, дітовбивстві. Вони здійснювали також і дослідження різних речовин, особливо отрут.

Можна стверджувати, що саме за часів Петра I і була створена судово-медична служба Росії, спочатку у Санкт-Петербурзі, Москва а згодом - у 30-ті роки XVIII ст. - і в інших губернських містах виникли лікарські управи, а в Положенні про них окремими пунктами викладено «Генеральні правила, лікарсько-судної науки стосовні» (1798).

Статут судової медицини прийнято у 1828 р.

Медичною радою Міністерства внутрішніх справ у 1829 р. затверджено «Правила для лікарів при судово-медичному огляді і розтині мертвих тіл». їх основою послужила праця проф. І. В. Буяльського (1789-1866) на ту саму тему, написана ним ще у 1824 р.

Статут судової медицини перероблено у 1842 р., коли були остаточно зафіксовані: структура судово-медичної служби Росії, форми роботи та її зміст. Цей Статут проіснував практично без змін до 1917 року.

Судова реформа 1864 р. і прийняття нових судових статутів перетворюють судочинство з таємного на гласне. У судовому процесі беруть участь як сторона обвинувачення, так і захисту. Зросла у процесі роль адвоката та судового медика, підготовку яких на цьому етапі потрібно було значно поліпшити. Все це сприяло бурхливому розвитку судово-медичної науки та експертної практики.

Треба зазначити, що судова медицина в Україні у той час була складовою частиною судової медицини Російської імперії. Великий внесок у розвиток цієї науки зробили вчені київської та харківської наукових шкіл.

Київський професор М. О. Оболонський (1856-1913) видав у 1894 р. посібник з судово-медичного дослідження трупа та речових доказів, який став не тільки підручником з судової медицини для київських студентів, а й украй необхідною книгою для всіх судових лікарів того часу.

Харківський професор М. С. Бокаріус (1869-1931) у 1911 р. видав підручник «Краткий курс судебной медицины», а в 1915 р. вийшов перший том його нового підручника «Судебная медицина в изложении для юристов», за яким вивчали судову медицину на всіх юридичних та медичних факультетах.

Після 1917 р. у судово-медичній службі відбулися структурні зміни, внаслідок яких вона стала незалежною від Міністерства внутрішніх справ, до складу якого входила у Російській імперії. Із створенням у 1918 р. Народного комісаріату охорони здоров'я РРФСР судово-медична служба як підвідділ медичної експертизи увійшла до системи охорони здоров'я. Через два роки прийнято «Положення про судово-медичних експертів», а у 1924 р. затверджено посаду Головного судово-медичного експерта при НКОЗ РРФСР. Декілька років цю посаду обіймав відомий учений Я. Л. Лейбович - автор низки судово-медичних посібників, перекладач і редактор книг Е. Гофмана.

У цей же час судово-медичну службу в Україні очолює на посаді Головного державного судово-медичного інспектора УРСР професор М. С. Бокаріус.

Судово-медична справа у НКОЗ УРСР упродовж існування зазнавала деяких змін. У 1920-1922 рр. в НКОЗ був відділ судової медицини, котрий у 1922 р. закрили і організували «судово-медичний стіл» при лікувальному відділі. Подібна перестановка не забезпечила задовільних умов роботи, тому у 1923 р. заснована Головна судово-

медична інспектура при організаційному відділі, яка згодом була відокремлена у самостійний підрозділ з підпорядкуванням безпосередньо Наркомові НКОЗ. При губернських відділах охорони здоров'я було запроваджено посади губернських судово-медичних інспекторів, а поточну судово-медичну роботу виконували районні судові лікарі.

На Першому Всеукраїнському судово-медичному з'їзді, який відбувався у Харкові (14-17 травня 1925 р.), Головний судово-медичний інспектор проф. М. С. Бокаріус у своєму виступі зазначив, що Циркуляр НКОЗ наказує у разі судово-медичного дослідження група неодмінно проводити розтин, не обмежуючись зовнішнім оглядом. Тому за звітний 1924 рік відсоток розтинів трупів у містах сягав 95-99, а у районах дещо менше - 78. І це - у важкі 20-ті роки, за наявності в Україні лише 80 штатних судових лікарів.

Великою подією не лише для України стало створення у 1923 р. під безпосереднім керівництвом проф. М. С. Бокаріуса Харківського інституту науково-судової експертизи, який нині названий його ім'ям. У складі інституту, окрім чотирьох криміналістичних секцій, була секція «Судово-медичне дослідження тіла людини».

Правила виконання судово-медичного дослідження трупа, судово-медичної кваліфікації тілесних ушкоджень і низка методичних матеріалів були підготовлені М. С. Бокаріусом і видані по лінії НКОЗ у 1924 р. А через рік він проводить спеціальні 6-тижневі V рі п з підготовки лікарів-експертів для губерній України. Протягом 1926-1927 рр. проф. М. С. Бокаріус видає журнал «Архів кримінології і судової медицини», в якому друкуються не лише українські, російські автори, а й спеціалісти з європейських країн, США, Бразилії, Алжиру.

Велике значення для судових медиків та слідчих не лише України, а й усього колишнього Союзу РСР мав вихід у світ книги М.С. Бокаріуса «Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском и розыском дознаний» (1925). Через чотири роки виходить ще одна його праця з цього питання - «Наружный осмотр трупа на месте происшествия или обнаружения его». Цими роботами багато років користувались судово-медичні експерти, слідчі та оперативні працівники.

Розвитку судової медицини сприяло відкриття у 1932 р. у Москві Науково-дослідного інституту судової медицини. Ця установа стала важливим науково-методичним центром для всього колишнього Союзу РСР. Її першим директором призначено проф. М. В. Попова. Він же у 1937 р., після затвердження посади Головного судово-медичного експерта при НКОЗ Союзу, став найвищою посадовою особою у

судовій медицині. З 1939 по 1979 рр. Головним судмедекспертом був В. І. Прозоровський, а з 1979 по 1991 рр.. О. П. Громов. Водночас проф. О. П. Громов обіймав посаду директора НДІ судової медицини.

Говорячи про історію розвитку судової медицини, слід згадати і про військову судово-медичну експертизу. Саме вона зробила великий внесок у розвиток судової балістики, вивчення механізму утворення вогнепальних ушкоджень, наслідків вибухової травми, токсикології та багатьох інших питань, пов'язаних з бойовими діями, авіакатастрофами тощо.

Військової експертизи до війни не існувало, і всі дослідження для судово-слідчих органів армії проводили цивільні експерти. У діючій армії функціонували армійські та фронтові патолого-анатомічні лабораторії (ПІАЛ). У складі їх було по одному судово-медичному експерту. Вони фізично не могли справитися із завданнями, що ставили перед ними військові юристи. Виникла нагальна потреба у створенні самостійної судово-медичної експертизи Армії та Флоту. Центральну судово-медичну лабораторію (ЦСМЛ) збройних сил створено у березні 1943 р. проф. Ю. С. Сапожниковим. Її начальником і водночас Головним судово-медичним експертом Армії став проф. М. І. Авдєєв. Військовими судовими медиками за роки війни проведена величезна робота, в тому числі і в розслідуванні фашистських злочинів на тимчасово окупованих територіях, у таборах смерті, таких, як «Гросс Лазарет», Освенцім та ін.

У травні 1945 р. у передмісті Берліна-Бух Головний судово-медичний експерт 1 Білоруського фронту Ф. Й. Шкаравський та очолювана ним комісія експертів провели дослідження залишків Гітлера, Браун, Гебельса, його дружини і дітей, а також генерала Крепса та двох собак. У процесі експертизи були ідентифіковані трупи, а також встановлено причини смерті, майже в усіх випадках це було отруєння ціаністим калієм.

Нині в системі Міністерства оборони України діє центр судових експертиз, співробітники якого виконують судово-медичні дослідження.

На теренах України у довоєнні та повоєнні роки відкрито багато медичних вузів і кілька інститутів удосконалення лікарів. Сьогодні в Україні студенти 15 медичних вузів, медичних факультетів Ужгородського, Сумського університетів та слухачі закладів удосконалення лікарів вивчають судову медицину на 7 кафедрах та 12 курсах.

Викладають також курс судової медицини на юридичних факультетах університетів та інститутів, у вищих навчальних закладах системи МВС, СБУ та МО.

Розпад Радянського Союзу та проголошення у 1991 р. незалежності України зумовили істотні зміни у структурі судово-медичної служби. Вищою судово-медичною інстанцією в Україні є Головне бюро судово-медичної експертизи МОЗ України. Свою роботу судові медики України регламентують «Основами законодавства України про охорону здоров'я» (1992), Законом України «Про судову експертизу» (1994) із змінами до Закону від 9 вересня 2004 р., а також Кримінальним, Кримінально-процесуальним та Цивільним кодексами з відповідними доповненнями. Очолює судово-медичну службу України доц. В. Г. Бурчинський.

Немає жодної судово-медичної проблеми чи питання, які не розроблялись би судовими медиками України. І не лише на кафедрах, а й у Бюро судово-медичної експертизи. Щодо кафедр і курсів, де сконцентровано найпотужніший науковий потенціал, то визнаними лідерами є Київська, Харківська та Донецька наукові школи.

До відомих вітчизняних вчених належать професори М.О. Оболонський, Ю.С. Сапожников, А.М. Гамбург, І.О. Концевич, Ю.П. Шупик, О.В. Филипчук, Б.В. Михайличенко, А.С. Лісовий, В.Д. Мішалов, В.Г. Бурчинський (Київ), М.С. Бокаріус, М.М. Бокаріус, М.П. Марченко, В.І. Кононенко, В.О. Татаренко, В.О. Ольховський (Харків), Б.М. Зорін, О.І. Герасименко (Донецьк), В.П. Ципковський (Вінниця), М.І. Райський, Г.Ф. Кривда (Одеса), М.М. Стрілець, Л.Л. Голубович (Запоріжжя), А.Ф. Рубежанський, О.М. Юрченко (Дніпропетровськ), І.В. Крижанівська (Чернівці), П.Г. Арешев, А.А. Бабанін (Сімферополь), В.І. Костиленко (Луганськ), О.І. Туровцев, С.П. Федорчук-Незнакомцева (Івано-Франківськ), А.Х. Завальнюк (Тернопіль) та ін. Вони працювали та працюють на кафедрах і курсах 17 вищих навчальних закладів та двох академій післядипломної освіти.

Студентам юридичних вищих навчальних закладів та факультетів судову медицину викладають працівники кафедр медичних ВУЗів або ж штатні співробітники - С. П. Дідківська, П.І. Червяк, Б.В. Западнюк (Київ), М.М. Тагаєв (Харків), П.Л. Голубович, В.В. Білкун (Запоріжжя), І.Ф. Соколова (Сімферополь) та ін.

Судова медицина з метою аргументованого вирішення конкретних питань - запитів юридичної практики у своїй повсякденній діяльності спирається на знання фундаментальних та прикладних медичних дисциплін. Вони є джерелом даних про закони функціонування

організму в нормі та при різноманітних патологіях (захворюваннях чи травмах), що негативно впливають на стан здоров'я і можуть призвести до смерті.

Досить плідним є зв'язок судової медицини з патологічною анатомією, адже предметом їх досліджень часто є однорідні об'єкти. І нині у ряді країн світу ці дві науки становлять одне ціле. В Україні ж уже протягом більш як сто років визначилася чітка межа між близькими, але не тотожними гілками медицини. Це відображено у відповідних законодавчих актах - статтях 71, 72 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» (Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-ХІІ). Вказаний документ регулює порядок проведення дослідження трупів у патологоанатомічних та судово-медичних установах. Зокрема зазначено, що патолого-анатомічні дослідження трупів проводять у випадках смерті хворого в лікувальному закладі, при встановленому діагнозі й відсутності ознак травм, з метою уточнення процесу перебігу хвороби та визначення відповідності проведеного лікування.

Коли підозрюють, що причиною хвороби та смерті могла стати травма (фізична, хімічна, біологічна), то дослідження тіла здійснює судово-медичний експерт. Крім того, слідчими органами може бути призначено проведення судово-медичної експертизи трупа людини, померлої в стаціонарі, якщо з'явилася скарга, що медична допомога була надана неякісно, не в повному обсязі тощо. В таких випадках зазвичай експертизу проводять комісійно.

Виконання професійних обов'язків судово-медичним експертом вимагає не тільки глибоких знань свого фаху, а й уміння взяти корисне із суміжних дисциплін, особливо у вирішенні питань, які потребують тлумачення спеціалістів різного профілю. У такому разі проведення експертизи доручається комісії, до складу якої належать фахівці вузького профілю. (Наприклад, у галузі психіатрії, зокрема того її розділу, «який вивчає різні психічні розлади стосовно питань кримінального і цивільного права, кримінального і цивільного процесу» (А. І. Марчук).

Тривалий час судово-медична і судово-психіатрична експертизи виконувалися одними й тими самими лікарями. Та й донині Кримінально-процесуальний кодекс України регламентує проведення судово-медичної та судово-психіатричної експертиз як обов'язкових, однією статтею - 76. Власне, розділення понять про види медичної експертизи в Україні вперше чітко подано у ст. 71 «Основ законодавства України про охорону здоров'я», що потім було

відображено у ст. 21 Закону України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000р. №1489-111 та «Інструкції про проведення судово-психіатричної експертизи в Україні», затвердженій МОЗ України (наказ від 08.10.2001 р. № 397).

Водночас судова медицина контактує з рядом природничих та юридичних наук. Найтіснішим є цей зв'язок з криміналістикою - дисципліною, що вивчає науково-технічні проблеми виявлення, збирання й дослідження судових доказів при розкритті злочинів.

Первісно судова медицина та криміналістика були однією наукою й лише з плином часу, завдяки накопиченню знань, а також роз'єднанню напрямів роботи, вони стали самостійними. Але й тепер фахівці з цих спеціальностей спільно працюють, збагачують загальні теоретичні та практичні знання, що сприяє встановленню істини.

Окрім вищих медичних навчальних закладів, судову медицину, як було зазначено, вивчають на юридичних факультетах та в спеціалізованих навчальних закладах. І це цілком зрозуміло та виправдано, бо процесуальне законодавство надання оцінки висновків судово-медичного експерта як одного з видів доказів покладає на суд, прокурора, слідчого чи особу, що проводить дізнання (ст. 67 КПК України).

Вивчення судової медицини юристами слугує поліпшенню діяльності правничих установ, дає змогу чіткіше визначити суть вчиненої протиправної дії, а отже, допомагає правильному вирішенню питання та запобігає можливості судової помилки. Постійна співдружність у роботі слідчого та судового медика, на основі постійного розвитку медичної та юридичної науки й кодифікації права, є запорукою об'єктивності закону та поваги до людини.

В Україні система предмета судової медицини включає такі розділи:

1. Процесуальні та організаційні положення судово-медичної експертизи - зміст та тлумачення законів і відомчих розпоряджень, права й обов'язки, межа компетентності та відповідальності судово-медичної служби, її установи, зв'язок з органами охорони здоров'я.

2. Розлад здоров'я та смерть людини внаслідок дії різноманітних факторів зовнішнього середовища. Етіологія, патогенез та діагностика травм, заподіяних фізичними, хімічними, біологічними та психоемоційними чинниками.

3. Судово-медична експертиза:

а) живих осіб - приводи, порядок, особливості проведення несмертельних травм, статевих злочинів, визначення віку, статевих станів, стану здоров'я тощо;

б) трупа - вчення про смерть, трупні явища, судово-медичне дослідження трупів у випадках насильної та раптової смерті і трупів новонароджених;

в) речових доказів біологічного походження (кров, волосся, піт, сперма, слина тощо);

г) матеріалів та документів, що стосуються справ, пов'язаних з нанесенням шкоди здоров'ю людини.

Вирішення цих питань вимагає використання загальнонаукових методів: вимірювання, спостереження, експерименту, моделювання, узагальнення тощо. Крім того, в судовій медицині розроблені й спеціальні методи, притаманні лише цій медичній науці, але тісно пов'язані з криміналістичною та слідчою практикою.

Головними з них є:

а) метод судово-медичної ідентифікації травмуючого предмета та механізму його ушкоджувальної дії;

б) метод судово-медичного ототожнення невідомої особи.

Концепція судової медицини в Україні на порозі III тисячоліття може бути викладена так:

1. Негайне і глибоке вивчення судово-медичних аспектів екології в Україні, розробка судово-медичних методик на випадки великих катастроф (уроки Чорнобиля).

2. Більш активна допомога органам правопорядку в боротьбі з організованою злочинністю, наркобізнесом, викраденням людей.

3. Вирішення правових питань медицини в Україні (особливо трансплантології) з використанням світового досвіду.

4. Конструювання, виготовлення та використання діагностичних приладів, інструментів, складання методик і програм, доступних міжрайонним судово-медичним експертам.

5. Комп'ютеризація експертної роботи та наукових пошуків, забезпечення комп'ютерною технікою кафедр і курсів судової медицини. Широкий вихід на Інтернет.

6. Всебічна підтримка Асоціації судових медиків України. Спілкування з асоціаціями судових медиків різних країн і регіонів.

7. Соціальний захист тих, хто творить судову медицину III тисячоліття, - викладачів судової медицини в усіх вузах України.

8. Поліпшення процесу викладання судової медицини у медичних та юридичних вузах.

9. Надання можливості спеціалізуватися за кордоном та, у свою чергу, інформувати зарубіжних фахівців про наші досягнення.